

این متن از سایت دانشنامه حوزوی "ویکی فقه" اخذ شده است.
برای آشنایی و استفاده بیشتر به نشانی www.wikifeqh.ir مراجعه فرمایید.

ادله استنباط حنفیان

بعضی از مبانی مذهب حنفیه در استنباط احکام، با مذاهب دیگر اسلامی فرق می‌کند که در ذیل به برخی از آنها پرداخته می‌شود.

فهرست مندرجات

- ۱- در مورد عام
  - ۲- در مورد مفهوم مخالف
  - ۳- در مورد دلالت نهی بر فساد
  - ۴- در مورد منابع فقه
    - ۴.۱- کتب
    - ۴.۲- سنت
    - ۴.۳- خبر متواتر
    - ۴.۴- خبر واحد
      - ۴.۴.۱- نتیجه سختگیری ابوحنیفه در شروط خبر واحد
      - ۴.۴.۲- نظر علما در مورد ابوحنیفه
  - ۵- در مورد اجماع
    - ۵.۱- ابوحنیفه و حنفیان نماد رأیگری
  - ۶- در مورد قول صحابی
  - ۷- در مورد قیاس
  - ۸- در مورد استحسان
  - ۹- در مورد عرف
  - ۱۰- یانویس
  - ۱۱- منبع
- در مورد عام

حنفیان، برخلاف پیروان دیگر مذاهب، عام را همچون خاص **قطعی الدلالة** می‌دانند و **تخصیص** آن را جز با دلیل قطعی (مانند **قرآن** و **خبر متواتر**) جایز نمی‌شمرند، مگر در مورد عام مخصّص، که در باقی ملولات خود **ظنی الدلالة** می‌شود و تخصیص آن با **خبر واحد** و **قیاس جایز** است.

- [۱] محمد بن احمد شمس الانمه سرخسی، اصول السرخسی، ج ۱، ص ۱۳۲-۱۳۴، چاپ ابوالوفا افغانی، حیدرآباد، دکن (۱۳۷۲)، چاپ افست بیروت (بی‌تا).
- [۲] عبدالعزیز بن احمد بخاری، کشفالاسرار عن اصول فخرالاسلام البزودی، ج ۱، ص ۴۲۵-۴۳۴، بیروت ۱۴۱۸/۱۹۹۷.
- [۳] عبدالعزیز بن احمد بخاری، کشفالاسرار عن اصول فخرالاسلام البزودی، ج ۱، ص ۴۴۸-۴۵۲، بیروت ۱۴۱۸/۱۹۹۷.

در مورد مفهوم مخالف

- اقسام **مفهوم مخالف** (مانند **مفهوم وصف** و **مفهوم شرط**) از نظر آنان **حجت** نیست.
- [۴] احمد بن علی جصاص، اصول الجصاص، ج ۱، ص ۱۵۳-۱۵۴، المسمى الفصول فی الاصول، چاپ محمد محمد تامر، بیروت ۱۴۲۰/۲۰۰۰.
  - [۵] محمد شوکانی، ارشادالفعال الی تحقیق الحق من علمالاصول، ج ۱، ص ۱۵۷، (قاهره) ۱۳۴۷، چاپ افست بیروت (بی‌تا).

در مورد دلالت نهی بر فساد

در بحث **دلالت نهی بر فساد**، بسیاری از **فقیهای حنفی** بر آناند که این **نهی**، چه در **عبادات** و چه در **معاملات دلالت بر فساد** ندارد.

[۱۶] علی بن محمد آمدی، الاحکام فی اصول الاحکام، ج ۱، جزء ۲، ص ۲۰۹، ج ۱، چاپ سید جمیلی، بیروت ۱۴۰۴/۱۹۸۴.
[۱۷] محمد شوکانی، ارشاد الفحول الی تحقیق الحق من علماء الاصول، ج ۱، ص ۹۸-۹۷، (قاهره) ۱۳۴۷، چاپ افسر بیروت (بی‌تا).

در مورد منابع فقه

ابوحنیفه بنابر روایت‌های متعدد که با تفاوت‌هایی جزئی از وی نقل شده، منابع فقه خود را چنین برشمرده است: **قرآن**، **سنت پیامبر**، **قول صحابه** و در صورت دست نیافتن به **حکم شرعی** در این منابع، عمل به **اجتهاد و رأی**.

[۱۸] ابن عبدالبر، الانتقاء فی فضائل الائمة الثلاثة الفقهاء: مالک بن انس الاصبیحی المدنی و محمد بن ادریس الشافعی المطلبی و ابی حنیفة النعمان بن ثابت الکوفی، ج ۱، ص ۲۶۷-۲۶۱، چاپ عبدالفتاح ابو غده، حلب ۱۴۱۷/۱۹۹۷.
[۱۹] حسن بن علی صیمری، اخبار ابی حنیفة و اصحابه، ج ۱، ص ۲۴، بیروت ۱۴۰۵/۱۹۸۵.

بر این اسلس، منابع استنباط فقهی حنفیان عبارت اند از: کتب (قرآن)، سنت، قول صحابی، **قیاس**، **استحسان**، **اجماع** و **عرف**.
[۲۰] محمد ابوزهره، ابوحنیفة: حیاته و عصره، ج ۱، ص ۲۶۶-۲۶۷، آراؤه و فقهه، (قاهره ۱۳۶۹/۱۹۴۷).

در این میان، کتب، سنت متواتر و اجماع، منابع یقینی و حجت‌هایی است که موجب **علم** به شمار می‌رود.
[۲۱] محمد بن احمد شمس الائمة سرخسی، اصول السرخسی، ج ۱، ص ۲۷۹، چاپ ابوالوفا افغانی، حیدرآباد، دکن (۱۳۷۲)، چاپ افسر بیروت (بی‌تا).

← کتب

حنفیان، مانند سایر **مذاهب اسلامی**، قرآن را اصل‌ترین و برترین منبع **استنباط فقه** می‌دانند.

[۲۲] ابن عبدالبر، الانتقاء فی فضائل الائمة الثلاثة الفقهاء: مالک بن انس الاصبیحی المدنی و محمد بن ادریس الشافعی المطلبی و ابی حنیفة النعمان بن ثابت الکوفی، ج ۱، ص ۲۶۷-۲۶۱، چاپ عبدالفتاح ابو غده، حلب ۱۴۱۷/۱۹۹۷.
[۲۳] محمد بن احمد شمس الائمة سرخسی، اصول السرخسی، ج ۱، ص ۲۸۲-۲۷۹، چاپ ابوالوفا افغانی، حیدرآباد، دکن (۱۳۷۲)، چاپ افسر بیروت (بی‌تا).

آنان قرائت‌های شاذ قرآن را نیز در استنباط **حجت** و قابل استناد می‌دانند.

[۲۴] محمد امین حسینی حنفی، تبسیر التحریر، ج ۳، ص ۱۰۹-۹، بیروت ۱۴۰۳/۱۹۸۳.

[۲۵] مصطفی سعید جن، اثر الاختلاف فی القواعد الاصولیة فی اختلاف الفقهاء، ج ۱، ص ۳۸۹-۳۹۶، بیروت ۱۴۰۱/۱۹۸۱.

← سنت

سنت، در **اصطلاح اصولیان** اهل سنت، عبارت است از **قول و فعل و تقریر پیامبر اکرم**.

حنفیان در باب حجیت سنت فعلی پیامبر - که شقوق مختلفی دارند- و نیز درباره سنت تقریری ایشان آرای مختلفی دارند،

[۲۶] مصطفی ابراهیم زلمی، خاستگاه‌های اختلاف در فقه مذاهب، ج ۱، ص ۲۷۶-۲۷۹، ترجمه حسین صابری، مشهد ۱۳۷۵ ش.

[۲۷] مصطفی ابراهیم زلمی، خاستگاه‌های اختلاف در فقه مذاهب، ج ۱، ص ۲۸۲، ترجمه حسین صابری، مشهد ۱۳۷۵ ش.

هم‌چنان‌که سنت قولی را بر سه‌گونه می‌دانند: متواتر، مشهور و احد (خبر واحد).

← خبر متواتر

در حجیت داشتن خبر متواتر، حنفیان همچون دیگر مذاهب اختلافی ندارند؛ درباره خبر مشهور نیز رتبه آن را پایین‌تر از متواتر و بالاتر از خبر واحد شمرده‌اند، ضمن آن‌که برخی از ایشان این خبر را، مانند خبر متواتر، یقین آور دانسته‌اند و برخی دیگر بر آن‌اند که چنین خبری تنها افاده **اطمینان عرفی** می‌کند نه **یقین**.

[۲۸] عبدالعزیز بن احمد بخاری، کشف‌الاسرار عن اصول فخر الاسلام البزودی، ج ۲، ص ۵۲۰-۵۳۷، بیروت ۱۴۱۸/۱۹۹۷.

← خبر واحد

در خصوص خبر واحد نیز عمل و استناد به آن را منوط به شروطی دانسته‌اند، از جمله این‌که:

(۱) **حدیث** موردنظر مخالف با **اصول** و **قواعد اجماعی** و **قیاس** نباشد.

(۲) مفاد آن اگر درباره موضوع مورد ابتلائی همگان است، نامأنوس نباشد.

(۳) با دلیل قوی‌تر **متعارض** نباشد.

(۴) **راوی** برخلاف روایتش عمل نکرده باشد.

(۵) در **عهد صحابه** استناد به آن ترک نشده باشد.

(۶) برخی از **اصحاب** برخلاف آن عمل نکرده باشند.

(۷) راوی آن از نظر **عدالت**، **ضبط**، **حفظ**، **فقاہت** و **اجتهاد** شناخته شده باشد

[۲۹] مصطفی ابراهیم زلمی، خاستگاه‌های اختلاف در فقه مذاهب، ج ۱، ص ۳۰۷-۳۲۷، ترجمه حسین صابری، مشهد ۱۳۷۵ ش.

[۳۰] احمد نقیب، المذهب الحنفی: مراحل و طبقاته، ج ۱، ص ۳۸۸-۳۹۸، ضوابطه و مصطلحاته، خصائصه و مؤلفاته، ریاض ۱۴۲۲/۲۰۰۱.

مفاد سخنان متعدد منقول از معاصران و شاگردان ابوحنیفه این است که هرگاه صحت حدیثی از پیامبر اکرم نزد ابوحنیفه ثابت می‌شده، وی **عول** از آن را هرگز **جایز** نمی‌دانست. ^[۱۱] ابن عبدالبر، الانتقاء فی فضائل الائمة الثلاثة الفقهاء: مالک بن انس الاصبحی المدنی و محمد بن ادريس الشافعی المطلبی و ابی حنیفة النعمان بن ثابت الکوفی، ج ۱، ص ۱۹۹-۱۹۸، چاپ عبدالفتاح ابو غده، حلب ۱۴۱۷/۱۹۹۷.

^[۱۲] ابن عبدالبر، الانتقاء فی فضائل الائمة الثلاثة الفقهاء: مالک بن انس الاصبحی المدنی و محمد بن ادريس الشافعی المطلبی و ابی حنیفة النعمان بن ثابت الکوفی، ج ۱، ص ۲۶۲، چاپ عبدالفتاح ابو غده، حلب ۱۴۱۷/۱۹۹۷.

^[۱۳] ابن عبدالبر، الانتقاء فی فضائل الائمة الثلاثة الفقهاء: مالک بن انس الاصبحی المدنی و محمد بن ادريس الشافعی المطلبی و ابی حنیفة النعمان بن ثابت الکوفی، ج ۱، ص ۲۶۶-۲۶۷، چاپ عبدالفتاح ابو غده، حلب ۱۴۱۷/۱۹۹۷.

با این همه، سخت‌گیری ابوحنیفه در شروط اعتبار خبر واحد و پذیرش آن به عنوان **حدیث صحیح**، به رها کردن بسیاری از اخبار آحاد مروی از پیامبر و به دنبال آن، روی آوردن به رأی و قیاس و صدور فتاوی مخالف با مضامین این اخبار انجامید.

این امر را معلول عواملی دانسته‌اند، از جمله تأثیر پذیری او از کسانی چون امام علی علیه السلام و **ابن مسعود** که در **نقل احادیث** پیامبر سخت‌گیر بودند و **فتاوی** و اقوال آنان در آن زمان در **کوفه** رواج داشت، مدون نبودن **احادیث**، رواج **جعل حدیث** در کوفه، و پرهیز و ترس ابوحنیفه و پیروانش از دادن نسبت **دروغ** به پیامبر اکرم.

^[۱۴] محمد ابوزهره، ابوحنیفه: حیاته و عصره، ج ۱، ص ۱۱۱، آراؤه و فقهه، (قاہرہ ۱۳۶۹/۱۹۴۷).

^[۱۵] محمد ابوزهره، ابوحنیفه: حیاته و عصره، ج ۱، ص ۳۲۷-۳۳۲، آراؤه و فقهه، (قاہرہ ۱۳۶۹/۱۹۴۷).

به رغم این توجیہات، انتقادات بسیاری به ویژه از سوی اهل حدیث، به ابوحنیفه و پیروانش وارد شده است.

^[۱۶] ابن عبدالبر، الانتقاء فی فضائل الائمة الثلاثة الفقهاء: مالک بن انس الاصبحی المدنی و محمد بن ادريس الشافعی المطلبی و ابی حنیفة النعمان بن ثابت الکوفی، ج ۱، ص ۲۷۶-۲۹۲، چاپ عبدالفتاح ابو غده، حلب ۱۴۱۷/۱۹۹۷.

← نظر علمای مورد ابوحنیفه

مثلاً برخی **رجالین** و محدثان حکم به فسق ابوحنیفه داده و نام وی را در شمار «ضعفاء و متروکین» آورده‌اند.

^[۱۷] ابن جبّان، کتلب المجروحین منال محدثین و الضعفاء و المتروکین، ج ۳، ص ۷۳-۶۱، چاپ محمود ابراهیم زاید، حلب ۱۳۹۵-۱۳۹۶/۱۹۷۶.

^[۱۸] ابن عدی، الکامل فی ضعفاء الرجال، ج ۷، ص ۱۲۵، چاپ یحیی مختار غزّاوی، بیروت ۱۴۰۹/۱۹۸۸.

از جمله کسانی که به طعن و انکار این روش ابوحنیفه پرداختند، ابو عبدالله **محمد بن اسماعیل بخاری** است.

^[۱۹] حسین غیب غلامی، هرساوی، الامام البخاری و فقه اهل العراق: دراسة فی موقف البخاری من ابی حنیفة، ج ۱، ص ۱۴۷-۲۰۳، بیروت ۱۴۲۰/۲۰۰۰.

ابن خلدون

^[۲۰] ابن خلدون، ج ۱، ص ۵۶۱.

تعداد احادیث منقول از ابوحنیفه را حدود هفده عدد دانسته و از برخی نقل کرده که این مسئله به سبب بضاعت اندک ابوحنیفه در حدیث بوده است، اما برخی دیگر ضمن تأکید بر مکانیت او در **علم حدیث**، احادیث روایت شده از او را بیش‌تر شمرده‌اند.

^[۲۱] ابن عبدالبر، ج ۱، ص ۱۹۷، الانتقاء فی فضائل الائمة الثلاثة الفقهاء: مالک بن انس الاصبحی المدنی و محمد بن ادريس الشافعی المطلبی و ابی حنیفة النعمان بن ثابت الکوفی، چاپ عبدالفتاح ابو غده، حلب ۱۴۱۷/۱۹۹۷.

^[۲۲] موفق بن احمد الخطب خوارزم، مناقب ابی حنیفة، ج ۱، ص ۸۵، بیروت ۱۴۰۱/۱۹۸۱.

^[۲۳] موفق بن احمد الخطب خوارزم، مناقب ابی حنیفة، ج ۱، ص ۱۶۶، بیروت ۱۴۰۱/۱۹۸۱.

^[۲۴] محمدعلی سائیس، تاریخ الفقه الاسلامی: کلمات فی تاریخ التشریح الاسلامی، ج ۱، ص ۱۷۰-۱۷۱، دمشق ۱۴۲۵/۲۰۰۴.

در مورد اجماع

حنفیان، مانند پیروان دیگر مذاهب فقهی، **اجماع را حجت** و موجب **علم** به **حکم شرعی** می‌شمارند.

^[۲۵] محمد بن احمد شمس الائمة سرخسی، اصول السرخسی، ج ۱، ص ۲۷۹، چاپ ابوالوفا افغانی، حیدرآباد، دکن (۱۳۷۲)، چاپ افسر بیروت (بیتا).

در منابع اصولی حنفیان، درباره موضوع اجماع، مباحثی چون **شروط حجیت اجماع**، اقسام اجماع، و لزوم اهلیت در اجماع کنندگان مطرح شده است. به نظر برخی **علمان حنفی**، اجماع مراتبی دارد و اجماع صریح صحابه، در حکم **قرآن** و **خبر متواتر** و برترین مرتبه اجماع است.

^[۲۶] احمد بن علی خصائص، اصول الخصائص، ج ۲، ص ۱۰۷-۱۷۶، المسمى الفصول فی الاصول، چاپ محمد تلمر، بیروت ۱۴۲۰/۲۰۰۰.

^[۲۷] عبدالعزیز بن احمد بخاری، کشف الاسرار عن اصول فخر الاسلام البزودی، ج ۳، ص ۳۳۷-۳۹۳، بیروت ۱۴۱۸/۱۹۹۷.

به دلیل توجه خاص حنفیان به اجتهاد شخصی و اعتدای کمتر به حدیث و **انله نقلی**، مکتب فقهی حنفی به مکتب اهل رأی، در برابر مکتب اهل حدیث، شهرت یافته است. خاستگاه اهل حدیث، **مدینه** و پایگاه اصلی اهل رأی، کوفه بود.

← ابوحنیفه و حنفیان نماد رایگریابی

البته این دو گرایش در میان فقه‌های اهل سنت، پیش از تأسیس و تفکیک مذاهب فقهی مشهور آغاز شده بود و به ویژه **ربیعة بن ابی عبدالرحمن**، استاد ابوحنیفه، در مدینه به ربیعة‌الرأی شهرت یافته بود.

در کوفه نیز قبل از ابوحنیفه کاربرد رأی در استنباط تا حدودی رواج داشت؛ بالین همه، ابوحنیفه و حنفیان نماد رأیگرایی در **تاریخ فقه** به شمار می روند، زیرا توجه به رأی و استفاده از آن در **استنباط**، در مکتب فقهی آنان به اوج خود رسید

[۳۸] یحیی بن شرف نووی، المجموع شرح المَهْتَب، ج ۵، ص ۳۳۰، بیروت: دار الفکر، (بی‌تا).

[۳۹] محمد ابوزهره، ابوحنیفه: حیات و عصره، ج ۱، ص ۱۵۱-۱۰۵، آراؤه و فقهه، (قاهره ۱۳۶۹/۱۹۴۷).

[۴۰] علی حسن عبدالقادر، ص ۲۲۴-۲۲۵.

مذهب حنفی به سبب اصرار بر این امر، همواره با انتقاد اهل حدیث و دیگر مذاهب فقهی رو به رو بوده است.

در عین حال، ابوحنیفه در نخستین دیدارش با **یوسف بن خالد سمیعی**، که از **بصره** برای علم آموزی نزد او رفته بود، هدف خود از رأی و اجتهاد را به دست آوردن حکم واقعی الهی ذکر کرد.

[۴۱] موفق بن احمد اخطب خوارزم، مناقب ابی حنیفه، ج ۱، ص ۳۶۲-۳۶۳، بیروت ۱۴۰۱/۱۹۸۱.

در مورد قول صحابی

اقوال صحابیان پیامبر اکرم از مهمترین منابع مورد توجه **فقیهان حنفی** است.

برخی از حنفیان مانند **ابوالحسن کرخی**، اعتبار قول صحابی را در فقه به مواردی محدود دانسته‌اند که **قیلس** و رأی صحابه بدان راه نداشته باشد (مانند **امور تعبدی**)، زیرا در غیر این موارد ممکن است قول صحابی برآمده از اجتهاد و رأی شخصی او باشد، که احتمال خطا در آن وجود دارد و در نتیجه، در مقام **استنباط حکم شرعی**، قیلس مَقَم بر این قبیل **اقوال صحابه** می شود.

در مقابل، بیشتر حنفیان گفتار صحابه را، چه قیلس و رأی بدان راه داشته باشد چه نداشته باشد، همواره **حجت** و مَقَم بر قیلس دانسته اند.

به نظر اینان، در صورت مختلف بودن آرای صحابه، باید بر پایه ضوابطی خاص یک قول را **ترجیح** داد.

[۴۲] احمد بن علی جصاص، اصول الجصاص، ج ۲، ص ۱۷۲-۱۷۶، المسمی الفصول فی الاصول، چاپ محمد تامر، بیروت ۱۴۲۰/۲۰۰۰.

[۴۳] محمد بن احمد شمس الانمه سرخسی، اصول السرخسی، ج ۲، ص ۱۱۳-۱۰۵، چاپ ابوالوفا افغانی، حیدرآباد، دکن (۱۳۷۲)، چاپ اقصت بیروت (بی‌تا).

در مورد قیلس

یکی از منابع مهم **استنباط احکام** نزد حنفیان **قیلس** است و آنان به دلیل کاربرد زیاد قیلس و **ترجیح** دادن آن بر برخی **الله نقلی**، با **اعتراض** و **انتقاد** بسیار مواجه بوده اند؛ هر چند برای این امر شروطی قائل شده اند.

[۴۴] محمد بن احمد شمس الانمه سرخسی، اصول السرخسی، ج ۲، ص ۱۴۹-۱۵۱، چاپ ابوالوفا افغانی، حیدرآباد، دکن (۱۳۷۲)، چاپ اقصت بیروت (بی‌تا).

از جمله آن‌که در حدود و کفالت و تقدیرات (مانند میزان **نصیب** در **زکات**) قائل به قیلس نیستند و به کارگیری آن را در موارد مخالفت با **نصوص** و اجماع **جایز** نمی دانند.

[۴۵] احمد بن علی جصاص، اصول الجصاص، ج ۲، ص ۲۶۶-۲۸۱، المسمی الفصول فی الاصول، چاپ محمد تامر، بیروت ۱۴۲۰/۲۰۰۰.

[۴۶] مصطفی ابراهیم زلمی، خاستگاه‌های اختلاف در فقه مذاهب، ج ۱، ص ۴۵۵-۴۵۴، ترجمه حسین صابری، مشهد ۱۳۷۵ ش.

[۴۷] مصطفی ابراهیم زلمی، خاستگاه‌های اختلاف در فقه مذاهب، ج ۱، ص ۴۶۰-۴۶۱، ترجمه حسین صابری، مشهد ۱۳۷۵ ش.

در مورد استحسان

نقل شده است که ابوحنیفه زیاده روی در کاربرد قیلس را نکوهش می کرد و در مواردی که قیلس را نامناسب می دانست، به استحسان روی می آورد و این امر موجب طعن بر او گردیده بود.

[۴۸] موفق بن احمد اخطب خوارزم، مناقب ابی حنیفه، ج ۱، ص ۷۵، بیروت ۱۴۰۱/۱۹۸۱.

[۴۹] موفق بن احمد اخطب خوارزم، مناقب ابی حنیفه، ج ۱، ص ۸۱، بیروت ۱۴۰۱/۱۹۸۱.

[۵۰] موفق بن احمد اخطب خوارزم، مناقب ابی حنیفه، ج ۱، ص ۸۵-۸۴، بیروت ۱۴۰۱/۱۹۸۱.

مخالفان استحسان آن را **هوی نفس** و انگیزه‌های شخصی می خواندند، ولی **علمای حنفی** وجه این خرده گیری را بدفهمیدن مفهوم دقیق استحسان می دانستند.

[۵۱] احمد بن علی جصاص، اصول الجصاص، ج ۲، ص ۳۳۹، المسمی الفصول فی الاصول، چاپ محمد تامر، بیروت ۱۴۲۰/۲۰۰۰.

[۵۲] عبدالعزیز بن احمد بخاری، کشفالاسرار عن اصول فخر الاسلام البزودی، ج ۴، ص ۱۸-۱۷، بیروت ۱۴۱۸/۱۹۹۷.

شاید علت **ابهام** موجود در مفهوم استحسان آن بود که فقهای متقدم حنفی تعریف دقیقی از آن نکرده بودند.

خوارزمی (متوفی ۳۸۷) استحسان را نماد **فقه حنفی** دانسته است،

[۵۳] محمد بن احمد خوارزمی، مفاتیحالعلوم، ج ۱، ص ۲۱-۲۳، چاپ ابراهیم ابیاری، بیروت ۱۴۰۴/۱۹۸۴.

هر چند کاربرد آن به حنفیان اختصاص ندارد.

به نظر **اصولیان حنفی**، استحسان عبارت است از عمل نکردن به قیلس و عدول از **حکم** آن به حکمی دیگر، به سبب وجود نص (اثر)، یا اجماع یا قیاسی حنفی که قویتر است. همچنین گاه وجود **ضرورت** (مانند لزوم رفع **عسر** و **حرج** از مکلفان) و ناسازگاری کاربرد قیلس با عرف عام موجب عدول از قیلس می شود.

بیشتر اصولیان حنفی استحسان را به مثابه **دلیل شرعی** پذیرفته و برای اثبات حجیت آن به الله گوناگون استناد کرده اند

[۵۴] محمد بن احمد شمس الانمه سرخسی، اصول السرخسی، ج ۲، ص ۱۹۹-۲۰۸، چاپ ابوالوفا افغانی، حیدرآباد، دکن (۱۳۷۲)، چاپ اقصت بیروت (بی‌تا).

[۵۵] عبدالعزیز بن احمد بخاری، کشفالاسرار عن اصول فخر الاسلام البزودی، ج ۴، ص ۳-۱۹، بیروت ۱۴۱۸/۱۹۹۷.

در مورد عرف

حنفیان **عرف** (چه عام و چه خاص) را در صورتی که مخالف **نصوص شرعی** نباشد معتبر می‌دانند و برای استخراج **احکام شرعی** بدان استناد می‌کنند، اما در صورت تعارض عرف با **نص**، چنانچه **تعارض** به گونه جزئی باشد نه کلی، تخصیص عموم نص را با عرف عام تجویز کرده اند، ولی درباره **عرف خاص** اختلاف نظر دارند. به نظر عالمان حنفی، حکم آن دسته از مسائل که مبتنی بر دلیل عرف است، نه **نص شرعی**، با گذشت زمان و دگرگونی عرف تغییر می‌کند. از این رو، فتاوی مفتیان متأخر حنفی در بسیاری از مسائل با پیشینیان متفاوت است. بر این اساس، **مفتی** باید عرف و عادات رایج در میان مردم، بهویژه عرف عام و خاص زمان خود را بشناسد و هنگام صدور حکم، از ناسازگار نبودن آن با نصوص شرعی مطمئن باشد.

[56] ابن عابدین، مجموعه رسائل ابن عابدین، ج ۲، ص ۱۱۴-۱۱۶، لاهور ۱۹۸۰/۱۴۰۰.

[57] ابن عابدین، مجموعه رسائل ابن عابدین، ج ۲، ص ۱۲۵، لاهور ۱۹۸۰/۱۴۰۰.

[58] ابن عابدین، مجموعه رسائل ابن عابدین، ج ۲، ص ۱۲۸-۱۲۹، لاهور ۱۹۸۰/۱۴۰۰.

درباره **استصحاب** به عنوان دلیل شرعی، فقها و اصولیان متقدم حنفی اختلاف نظر داشتند و غالباً از مخالفان آن بودند؛ اما نظر غالب در میان متأخران این است که استصحاب نم‌ی‌تواند برای اثبات حکم مورد استناد قرار گیرد و تنها برای رد آنچه مخالف آن است، صلاحیت دارد.

[59] محمد بن احمد شمس الانمہ سرخسی، اصول السرخسی، ج ۲، ص ۲۲۴-۲۲۶، چپ ابوالوفا افغانی، حیدرآباد، دکن (۱۳۷۲)، چپ افست بیروت (بی‌تا).

[60] عبدالعزیز بن احمد بخاری، کشفالاسرار عن اصول فخرالاسلام البزودی، ج ۳، ص ۵۴۶-۵۴۵، بیروت ۱۹۹۷/۱۴۱۸.

حنفیان برخلاف برخی **مذاهب فقهی** دیگر، «مصلح مرسله» و «سَدِّ ذَرِیْعَةِ» را به عنوان دلیل برای استنباط حکم شرعی، حجت نمی‌دانند و بدانها استناد نمی‌کنند.

[61] محمدامین حسینی حنفی، تیسیر التحریر، ج ۴، ص ۱۷۱، بیروت ۱۹۸۳/۱۴۰۳.

[62] محمد شوکانی، ارشادالافحول الی تحقیق الحق من علمالاصول، ج ۱، ص ۲۱۲-۲۱۳، (قاهره) ۱۳۴۷، چپ افست بیروت (بی‌تا).

[63] محمد شوکانی، ارشادالافحول الی تحقیق الحق من علمالاصول، ج ۱، ص ۲۱۸-۲۱۷، (قاهره) ۱۳۴۷، چپ افست بیروت (بی‌تا).

[64] زین العابدین محمد نور، رأی الاصولیین فی المصلح المرسله و الاستحسان من حیث الحجیة، ج ۱، ص ۲۷۲-۲۷۳، دبی ۲۰۰۴/۱۴۲۵.

پانویس

۱. ↑ محمد بن احمد شمس الانمہ سرخسی، اصول السرخسی، ج ۱، ص ۱۳۴-۱۳۲، چپ ابوالوفا افغانی، حیدرآباد، دکن (۱۳۷۲)، چپ افست بیروت (بی‌تا).
۲. ↑ عبدالعزیز بن احمد بخاری، کشفالاسرار عن اصول فخرالاسلام البزودی، ج ۱، ص ۴۳۴-۴۲۵، بیروت ۱۹۹۷/۱۴۱۸.
۳. ↑ عبدالعزیز بن احمد بخاری، کشفالاسرار عن اصول فخرالاسلام البزودی، ج ۱، ص ۴۵۲-۴۴۸، بیروت ۱۹۹۷/۱۴۱۸.
۴. ↑ احمد بن علی حصّاص، اصول الحصّاص، ج ۱، ص ۱۵۳-۱۵۴، المسمی الفصول فی الاصول، چپ محمد تاهر، بیروت ۲۰۰۰/۱۴۲۰.
۵. ↑ محمد شوکانی، ارشادالافحول الی تحقیق الحق من علمالاصول، ج ۱، ص ۱۵۷، (قاهره) ۱۳۴۷، چپ افست بیروت (بی‌تا).
۶. ↑ علی بن محمد آمدی، الاحکام فی اصول الاحکام، ج ۱، جزء ۲، ص ۲۰۹، ج ۱، چپ سید جمیلی، بیروت ۱۹۸۴/۱۴۰۴.
۷. ↑ محمد شوکانی، ارشادالافحول الی تحقیق الحق من علمالاصول، ج ۱، ص ۹۸-۹۷، (قاهره) ۱۳۴۷، چپ افست بیروت (بی‌تا).
۸. ↑ ابن عبدالبر، الانتقاء فی فضائل الائمة الثلاثة الفقهاء: مالک بن انس الاصبحی المدنی و محمد بن ادريس الشافعی المطلی و ابی حنیفة النعمان بن ثابت الکوفی، ج ۱، ص ۲۶۱-۲۶۷، چپ عبدالفتاح ابو غده، حلب ۱۹۹۷/۱۴۱۷.
۹. ↑ حسن بن علی صیمری، اخبار ابی حنیفة و اصحابه، ج ۱، ص ۲۴، بیروت ۱۹۸۵/۱۴۰۵.
۱۰. ↑ محمد ابوزهره، ابوحنیفة: حیاته و عصره، ج ۱، ص ۲۶۶-۲۶۷، آراؤه و فقهه، (قاهره ۱۹۴۷/۱۳۶۹).
۱۱. ↑ محمد بن احمد شمس الانمہ سرخسی، اصول السرخسی، ج ۱، ص ۲۷۹، چپ ابوالوفا افغانی، حیدرآباد، دکن (۱۳۷۲)، چپ افست بیروت (بی‌تا).
۱۲. ↑ ابن عبدالبر، الانتقاء فی فضائل الائمة الثلاثة الفقهاء: مالک بن انس الاصبحی المدنی و محمد بن ادريس الشافعی المطلی و ابی حنیفة النعمان بن ثابت الکوفی، ج ۱، ص ۲۶۱-۲۶۷، چپ عبدالفتاح ابو غده، حلب ۱۹۹۷/۱۴۱۷.
۱۳. ↑ محمد بن احمد شمس الانمہ سرخسی، اصول السرخسی، ج ۱، ص ۲۸۲-۲۷۹، چپ ابوالوفا افغانی، حیدرآباد، دکن (۱۳۷۲)، چپ افست بیروت (بی‌تا).
۱۴. ↑ محمدامین حسینی حنفی، تیسیر التحریر، ج ۳، ص ۱۰۹-۱۰۹، بیروت ۱۹۸۳/۱۴۰۳.
۱۵. ↑ مصطفی سعید جنّ، اثر الاختلاف فی القواعد الاصولیة فی اختلاف الفقهاء، ج ۱، ص ۳۸۹-۳۹۶، بیروت ۱۹۸۱/۱۴۰۱.
۱۶. ↑ مصطفی ابراهیم زلمی، خاستگاه‌های اختلاف در فقه مذاهب، ج ۱، ص ۲۷۶-۲۷۹، ترجمه حسین صابری، مشهد ۱۳۷۵ ش.
۱۷. ↑ مصطفی ابراهیم زلمی، خاستگاه‌های اختلاف در فقه مذاهب، ج ۱، ص ۲۸۲، ترجمه حسین صابری، مشهد ۱۳۷۵ ش.
۱۸. ↑ عبدالعزیز بن احمد بخاری، کشفالاسرار عن اصول فخرالاسلام البزودی، ج ۲، ص ۵۲۰-۵۳۷، بیروت ۱۹۹۷/۱۴۱۸.
۱۹. ↑ مصطفی ابراهیم زلمی، خاستگاه‌های اختلاف در فقه مذاهب، ج ۱، ص ۳۰۷-۳۲۷، ترجمه حسین صابری، مشهد ۱۳۷۵ ش.
۲۰. ↑ احمد نقیب، المذهب الحنفی: مراحل و طبقاته، ج ۱، ص ۳۸۸-۳۹۸، ضوابطه و مصطلحاته، خصائصه و مؤلفاته، ریاض ۲۰۰۱/۱۴۲۲.
۲۱. ↑ ابن عبدالبر، الانتقاء فی فضائل الائمة الثلاثة الفقهاء: مالک بن انس الاصبحی المدنی و محمد بن ادريس الشافعی المطلی و ابی حنیفة النعمان بن ثابت الکوفی، ج ۱، ص ۱۹۹-۱۹۹، چپ عبدالفتاح ابو غده، حلب ۱۹۹۷/۱۴۱۷.
۲۲. ↑ ابن عبدالبر، الانتقاء فی فضائل الائمة الثلاثة الفقهاء: مالک بن انس الاصبحی المدنی و محمد بن ادريس الشافعی المطلی و ابی حنیفة النعمان بن ثابت الکوفی، ج ۱، ص ۲۶۲، چپ عبدالفتاح ابو غده، حلب ۱۹۹۷/۱۴۱۷.
۲۳. ↑ ابن عبدالبر، الانتقاء فی فضائل الائمة الثلاثة الفقهاء: مالک بن انس الاصبحی المدنی و محمد بن ادريس الشافعی المطلی و ابی حنیفة النعمان بن ثابت الکوفی، ج ۱، ص ۲۶۶-۲۶۷، چپ عبدالفتاح ابو غده، حلب ۱۹۹۷/۱۴۱۷.
۲۴. ↑ محمد ابوزهره، ابوحنیفة: حیاته و عصره، ج ۱، ص ۱۱۱، آراؤه و فقهه، (قاهره ۱۹۴۷/۱۳۶۹).
۲۵. ↑ محمد ابوزهره، ابوحنیفة: حیاته و عصره، ج ۱، ص ۳۲۷-۳۳۲، آراؤه و فقهه، (قاهره ۱۹۴۷/۱۳۶۹).
۲۶. ↑ ابن عبدالبر، الانتقاء فی فضائل الائمة الثلاثة الفقهاء: مالک بن انس الاصبحی المدنی و محمد بن ادريس الشافعی المطلی و ابی حنیفة النعمان بن ثابت الکوفی، ج ۱، ص ۲۷۶-۲۹۲، چپ عبدالفتاح ابو غده، حلب ۱۹۹۷/۱۴۱۷.
۲۷. ↑ ابن جبّان، کتب المجروحین منال محدثین و الضعفاء و المترکین، ج ۳، ص ۶۱-۷۳، چپ محمود ابراهیم زاید، حلب ۱۳۹۵-۱۳۹۶/۱۹۷۶.
۲۸. ↑ ابن عدی، الکامل فی ضعفاء الرجال، ج ۷، ص ۱۲۵، چپ یحیی مختار غزّوی، بیروت ۱۹۸۸/۱۴۰۹.

۲۹. حسین غیب غلامی هر ساوی، الامام البخاری و فقه اهل العراق: دراسة في موقف البخاری من ابی حنیفة، ج ۱، ص ۱۴۷-۲۰۳، بیروت ۲۰۰۰/۱۴۲۰.
۳۰. ابن خلّون، ج ۱، ص ۵۶۱.
۳۱. ابن عبدالبرّ، ج ۱، ص ۱۹۷، الانتقاء فی فضائل الائمة الثلاثة الفقهاء: مالک بن انس الاصبحی المدنی و محمد بن ادریس الشافعی المطلبی و ابی حنیفة النعمان بن ثابت الکوفی، چپ عبدالفتاح ابو غده، حلب ۱۹۹۷/۱۴۱۷.
۳۲. موفق بن احمد اخطب خوارزم، مناقب ابی حنیفة، ج ۱، ص ۸۵، بیروت ۱۹۸۱/۱۴۰۱.
۳۳. موفق بن احمد اخطب خوارزم، مناقب ابی حنیفة، ج ۱، ص ۱۶۶، بیروت ۱۹۸۱/۱۴۰۱.
۳۴. محمد علی سائیس، تاریخ الفقه الاسلامی: کلمات فی تاریخ التشریح الاسلامی، ج ۱، ص ۱۷۰-۱۷۱، دمشق ۲۰۰۴/۱۴۲۵.
۳۵. محمد بن احمد شمس الانمه سرخسی، اصول السرخسی، ج ۱، ص ۲۷۹، چپ ابوالوفا افغانی، حیدرآباد، دکن (۱۳۷۲)، چپ افست بیروت (بیتا).
۳۶. احمد بن علی حصّاص، اصول الحصّاص، ج ۲، ص ۱۰۷-۱۷۶، المسمی الفصول فی الاصول، چپ محمد محمد تامر، بیروت ۲۰۰۰/۱۴۲۰.
۳۷. عبدالعزیز بن احمد بخاری، کشف الاسرار عن اصول فخر الاسلام البزودی، ج ۳، ص ۳۳۷-۳۹۳، بیروت ۱۹۹۷/۱۴۱۸.
۳۸. یحیی بن شرف نووی، المجموع شرح المُنَهَّب، ج ۵، ص ۳۳۰، بیروت: دار الفکر، (بیتا).
۳۹. محمد ابوزهره، ابوحنیفة: حياته و عصره، ج ۱، ص ۱۰۵-۱۱۵، آراؤه و فقهه، (قاهره ۱۹۴۷/۱۳۶۹).
۴۰. علی حسن عبدالقادر، ص ۲۲۴-۲۲۵.
۴۱. موفق بن احمد اخطب خوارزم، مناقب ابی حنیفة، ج ۱، ص ۳۶۲-۳۶۳، بیروت ۱۹۸۱/۱۴۰۱.
۴۲. احمد بن علی حصّاص، اصول الحصّاص، ج ۲، ص ۱۷۲-۱۷۶، المسمی الفصول فی الاصول، چپ محمد محمد تامر، بیروت ۲۰۰۰/۱۴۲۰.
۴۳. محمد بن احمد شمس الانمه سرخسی، اصول السرخسی، ج ۲، ص ۱۰۵-۱۱۳، چپ ابوالوفا افغانی، حیدرآباد، دکن (۱۳۷۲)، چپ افست بیروت (بیتا).
۴۴. محمد بن احمد شمس الانمه سرخسی، اصول السرخسی، ج ۲، ص ۱۴۹-۱۵۱، چپ ابوالوفا افغانی، حیدرآباد، دکن (۱۳۷۲)، چپ افست بیروت (بیتا).
۴۵. احمد بن علی حصّاص، اصول الحصّاص، ج ۲، ص ۲۶۶-۲۸۱، المسمی الفصول فی الاصول، چپ محمد محمد تامر، بیروت ۲۰۰۰/۱۴۲۰.
۴۶. مصطفی ابراهیم زلمی، خاستگاه‌های اختلاف در فقه مذاهب، ج ۱، ص ۴۵۴-۴۵۵، ترجمه حسین صابری، مشهد ۱۳۷۵ ش.
۴۷. مصطفی ابراهیم زلمی، خاستگاه‌های اختلاف در فقه مذاهب، ج ۱، ص ۴۶۰-۴۶۱، ترجمه حسین صابری، مشهد ۱۳۷۵ ش.
۴۸. موفق بن احمد اخطب خوارزم، مناقب ابی حنیفة، ج ۱، ص ۷۵، بیروت ۱۹۸۱/۱۴۰۱.
۴۹. موفق بن احمد اخطب خوارزم، مناقب ابی حنیفة، ج ۱، ص ۸۱، بیروت ۱۹۸۱/۱۴۰۱.
۵۰. موفق بن احمد اخطب خوارزم، مناقب ابی حنیفة، ج ۱، ص ۸۵۸۴، بیروت ۱۹۸۱/۱۴۰۱.
۵۱. احمد بن علی حصّاص، اصول الحصّاص، ج ۲، ص ۳۳۹، المسمی الفصول فی الاصول، چپ محمد محمد تامر، بیروت ۲۰۰۰/۱۴۲۰.
۵۲. عبدالعزیز بن احمد بخاری، کشف الاسرار عن اصول فخر الاسلام البزودی، ج ۴، ص ۱۸۱۷، بیروت ۱۹۹۷/۱۴۱۸.
۵۳. محمد بن احمد خوارزمی، مفاتیح العلوم، ج ۱، ص ۲۱-۲۳، چپ ابراهیم ابیاری، بیروت ۱۹۸۴/۱۴۰۴.
۵۴. محمد بن احمد شمس الانمه سرخسی، اصول السرخسی، ج ۲، ص ۱۹۹-۲۰۸، چپ ابوالوفا افغانی، حیدرآباد، دکن (۱۳۷۲)، چپ افست بیروت (بیتا).
۵۵. عبدالعزیز بن احمد بخاری، کشف الاسرار عن اصول فخر الاسلام البزودی، ج ۴، ص ۱۹-۳، بیروت ۱۹۹۷/۱۴۱۸.
۵۶. ابن عابدین، مجموعة رسائل ابن عابدین، ج ۲، ص ۱۱۴-۱۱۶، لاهور ۱۹۸۰/۱۴۰۰.
۵۷. ابن عابدین، مجموعة رسائل ابن عابدین، ج ۲، ص ۱۲۵، لاهور ۱۹۸۰/۱۴۰۰.
۵۸. ابن عابدین، مجموعة رسائل ابن عابدین، ج ۲، ص ۱۲۸-۱۲۹، لاهور ۱۹۸۰/۱۴۰۰.
۵۹. محمد بن احمد شمس الانمه سرخسی، اصول السرخسی، ج ۲، ص ۲۲۴-۲۲۶، چپ ابوالوفا افغانی، حیدرآباد، دکن (۱۳۷۲)، چپ افست بیروت (بیتا).
۶۰. عبدالعزیز بن احمد بخاری، کشف الاسرار عن اصول فخر الاسلام البزودی، ج ۳، ص ۵۴۵-۵۴۶، بیروت ۱۹۹۷/۱۴۱۸.
۶۱. محمد امین حسینی حنفی، تیسیر التحریر، ج ۴، ص ۱۷۱، بیروت ۱۹۸۳/۱۴۰۳.
۶۲. محمد شوکانی، ارشاد الفحول الی تحقیق الحق من علم الاصول، ج ۱، ص ۲۱۲-۲۱۳، (قاهره) ۱۳۴۷، چپ افست بیروت (بیتا).
۶۳. محمد شوکانی، ارشاد الفحول الی تحقیق الحق من علم الاصول، ج ۱، ص ۲۱۷-۲۱۸، (قاهره) ۱۳۴۷، چپ افست بیروت (بیتا).
۶۴. زین العابدین محمد نور، رأی الاصولیین فی المصالح المرسله و الاستحسان من حیث الحجیة، ج ۱، ص ۲۷۲-۲۷۳، دبی ۲۰۰۴/۱۴۲۵.

منبع

[دانشنامه جهان اسلام، بنیاد دائرة المعارف اسلامي، برگرفته از مقاله «حنفیه»، شماره ۶۶۰۹.](#)

رده‌های این صفحه: [دلله استنباط احکام](#) | [اصول فقه اهل سنت](#) | [مباحث حجت](#)